

УДК 338.43:633.791

Д.І. Дема
к.е.н., доцент
Н.О. Куровська
к.е.н.

РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ В ПРОЦЕСІ ВІДРОДЖЕННЯ ГАЛУЗІ ХМЕЛЯРСТВА

Досліджено роль державної фінансової підтримки у процесі відродження галузі хмелярства. Визначено основні напрями державної регуляторної політики у розрізі окремих її елементів. Проаналізовано вплив розміру державної підтримки на урожайність та собівартість хмелю. Запропоновано основні напрями формування стратегії відроджувальних процесів у галузі хмелярства.

Постановка проблеми

Активізація відроджувальних процесів у галузі хмелярства неможлива без проведення ефективної державної регуляторної політики. Це пов'язано з необхідністю правового регулювання соціально-економічних, фінансових та екологічних відносин, які виникають у процесі виробництва, переробки та реалізації продукції хмелярства. Роль державної регуляторної політики полягає у формуванні ринкового середовища галузі хмелярства та відповідності національним інтересам виробників хмелепродукції.

Необхідність посилення державної регуляторної політики викликана формуванням відносин з хмелевиробниками на принципах партнерства, взаємоповаги, соціальної справедливості та захисту економічних інтересів вітчизняних виробників. Формування партнерських відносин сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості та створенню позитивного іміджу вітчизняних хмелегосподарств не лише серед вітчизняних інвесторів, а також й серед зарубіжних партнерів.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Системні дослідження з питань державного регулювання сільського господарства висвітлені у працях В.Г. Андрійчука [1], П.І. Гайдучього [2], П.Т. Саблука. Питання відродження аграрного сектору економіки знайшли відображення у А.С. Малиновського [4], М.П. Сахацького [14], В.В. Юрчишина [17]. Питанням підвищення економічної ефективності та виявлення перспектив подальшого розвитку галузі хмелярства присвячені праці В.В. Зіновчука [3], О.М. Николюк, Т.М. Ратошнюк та ін. Водночас питання державної фінансової підтримки в напрямку активізації відроджувальних процесів у хмелярстві

потребують подальшого дослідження, особливо в контексті раціонального використання дотаційних коштів.

Метою статті є дослідження впливу державної фінансової підтримки на активізацію відроджувальних процесів у хмелярстві.

Об'єкт та методика дослідження

Об'єктом дослідження є процес формування механізму фінансового забезпечення виробників хмелепродукції. Теоретичною та методологічною основою дослідження є системний підхід до пізнання фундаментальних положень економічної науки в умовах ринкової трансформації галузі хмелярства. За допомогою абстрактно-логічного методу, зокрема прийомів індукції та дедукції, сформульовано висновки до статті; метод теоретичного аналізу використано для критичного аналізу результатів наукових досліджень вчених стосовно питань відродження галузі хмелярства; метод кореляційно-регресійного аналізу використано з метою визначення щільності й характеру зв'язку між урожайністю, собівартістю та розміром державної підтримки хмелегосподарств.

Результати дослідження

Пріоритетним напрямом державної регуляторної політики є формування інституціональних основ відродження галузі хмелярства. У цьому контексті важливого значення набуває формування сучасної нормативно-правової бази, яка забезпечить функціонування галузі та створить відповідні умови для підвищення ефективності діяльності хмелегосподарств. З метою упорядкування нормативно-правового поля у сфері виробництва та переробки хмелепродукції було прийнято ряд законодавчих актів. Законом України «Про збір на розвиток виноградарства і хмелярства» від 9 квітня 1999 р. № 587-XIV було започатковано порядок справляння та використання фінансової підтримки галузі хмелярства. Згідно ст. 2 даного Закону «об'єктом оподаткування є виручка, одержана від реалізації у оптово-роздрібній торгівельній мережі алкогольних напоїв та пива» [11].

У відповідності до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 29 червня 1999 р. № 1170 [9]. Наказом Міністерств аграрної політики та фінансів від 21 травня 2004 р. № 178/346 «Порядок справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства у вигляді 1 % відрахувань від реалізації алкогольних напоїв та пива» був змінений [12]. Наступні зміни відбулися відповідно до постановки Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 р. № 587 [8]. З 1 січня 2010 р. набули чинності зміни, внесені до Закону України «Про збір на розвиток виноградарства і хмелярства» від 5 березня 2009 р., № 1067-VI, які передбачають виділення 15 % від загальної суми збору на

розвиток галузі хмелярства [10]. Такий підхід необхідно розглядати як фінансове стимулювання галузі у процесі її відродження.

На нашу думку, нормативно-правове регулювання галузі хмелярства перебуває в стані свого формування. Прийнято достатню кількість нормативно-правових актів, але вони потребують подальшого упорядкування та деталізації питань щодо створення сприятливих умов для хмелярів, особливо під час посиленої конкуренції на світовому ринку. Активна протекціоністська політика держави у цьому напрямку надасть додаткові стимули вітчизняним виробникам щодо розширення своїх потенційних можливостей з метою стимулювання попиту як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках хмелепродукції.

Вагоме місце серед інструментів державної регуляторної політики займає фінансування вітчизняних хмелегосподарств, яке згідно з чинним законодавством здійснюється на конкурсній основі, затвердженій Наказом Міністерства аграрної політики «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення виконавців програми розвитку хмелярства, що фінансується з державного бюджету» від 30 червня 2004 р. № 238. При визначенні переможців конкурсу Комісія надає переваги тим підприємствам, які мають високі показники врожайності, валового збору хмелепродукції та інших сільськогосподарських культур, щорічно забезпечують високу ефективність використання бюджетних коштів, а також забезпечені спеціалізованою технікою та кваліфікованими кадрами [6]. У відповідності до конкурсних умов основна маса коштів державної підтримки спрямовується у ті підприємства, які забезпечують найбільшу ефективність використання бюджетних коштів.

Ефективність використання коштів фінансової підтримки залежить від раціонального розподілу та перерозподілу державних дотацій між хмелегосподарствами. Державні дотації мають спрямовуватись на стимулювання розвитку перспективних хмелепідприємств. Вважаємо, що необхідною умовою отримання державного фінансування має стати розробка детального плану використання дотаційних коштів. Кожне хмелегосподарство, яке претендує на дотації, повинно: 1) мати рівень урожайності хмелю у хмелегосподарстві не нижче середнього рівня по Україні; 2) поступово замінювати сортосуміші та застарілі хмеленасадження (понад 15–20 років експлуатації) на новітні високоякісні хмеленасадження, які можуть конкурувати як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках хмелепродукції; 3) впроваджувати у виробничий процес інноваційні технології, що сприятиме підвищенню продуктивності та зниженню собівартості виробництва хмелепродукції.

З метою ефективного використання коштів державної підтримки, на засіданні Координаційно-методичної ради, яка функціонує при Інституті сільського господарства Полісся УААН, науковцями інституту запропоновано диференційовану методику нарахування відшкодувань за понесені суб'єктами

господарювання витрати на виробництво хмелю з урахуванням площ хмеленасаджень, валових зборів та середньої урожайності хмелю за попередні 2 роки. В основу розрахунків покладено нормативи витрат і технологічні карти по догляду за продуктивними хмільниками, якими передбачено, що витрати на 1 га хмільників мають складати в межах 29 тис. грн для одержання запланованої урожайності хмелю на рівні 15 ц/га ($X_n = n \cdot 29,0 \text{ тис. грн} / 15,0 \text{ ц/га}$) [13, с. 76]. Такий підхід сприятиме більш ефективному використанню коштів державної підтримки на розширення площ хмеленасаджень, догляд за продуктивними насадженнями та сприятиме зростанню економічної ефективності галузі хмелярства.

Позитивним аспектом діяльності хмелегосподарств є те, що сума державних коштів, які спрямовуються на розвиток галузі хмелярства, щороку збільшується. Згідно з прогнозними розрахунками експертів галузі хмелярства, передбачається щорічне зростання державної фінансової підтримки з 42 млн грн у 2008 р. до 50 млн грн у 2010 р. Очікуваний рівень рентабельності галузі у 2010 р. без державної підтримки буде лише на рівні 16,8 %, а з державною підтримкою цей показник зростатиме до 55,8 %. Така позитивна тенденція сприятиме забезпеченню поступового підвищення економічної ефективності галузі хмелярства лише за умови антикризових заходів держави та ефективного використання дотаційних коштів хмелевиробниками.

Використовуючи кореляційно-регресійний аналіз державної підтримки, досліджено вплив її розміру на урожайність та собівартість хмелю. У результаті дослідження було встановлено тісний взаємозв'язок між сумою дотаційних коштів та урожайністю хмелю та обернену залежність між державною підтримкою та собівартістю хмелю. Доведено, що при зростанні державної підтримки на 1 тис. грн на 1 га, урожайність хмелю збільшується майже на 1,35 ц/га, а собівартість виробництва хмелю знижується на 0,33 тис. грн (табл. 1).

Таблиця 1. Вплив розміру державної підтримки на урожайність та собівартість хмелю

Показники	Групи підприємств за розміром державної підтримки на 1 га, тис. грн	Кількість підприємств у групі	Середня урожайність, ц/га	Собівартість виробництва 1 ц, тис. грн
I група	4,0–9,5	9	3,0	2,09
II група	9,6–14,8	11	6,6	1,96
III група	14,9–20,4	10	9,1	1,41
У середньому	12,6	10	5,1	1,71
Парний коефіцієнт	-	-	0,85	-0,38

кореляції				
Коефіцієнт детермінації	-	-	0,73	0,14
Коефіцієнт регресії	-	-	1,35	-0,33

Джерело: власні дослідження.

Системне відродження галузі хмелярства не можливо забезпечити виключно за державні дотаційні кошти. Такий підхід у повній мірі не забезпечить використання всього існуючого природно-кліматичного, еколого-економічного, соціального та кадрового потенціалу галузі. Тому необхідно забезпечити диверсифікацію різних грошових потоків як за рахунок бюджетного фінансування, так і за рахунок залучення короткострокових та довгострокових кредитів, а також освоєння вітчизняних та зарубіжних інвестицій. У цьому контексті важливого значення набуває створення привабливого інвестиційного середовища щодо залучення як короткострокових, так і довгострокових фінансових ресурсів у галузь хмелярства. Важливим аспектом у цьому питанні є законодавче сприяння для залучення додаткових інвестицій у подальший розвиток галузі хмелярства. З цією метою доцільно використовувати кошти державної підтримки, ефективно вкладаючи їх в оснащення виробництва новітніми технологіями, застосовування сучасної техніки та наукових розробок спеціалістів галузі.

Зважаючи на досвід провідних аграрних країн світу (Німеччини, Китаю, США та ін), держава приймає активну участь у підтримці галузі хмелярства. Така підтримка проявляється у дотуванні створення та розведення елітного посадкового матеріалу з метою сортозаміни та сортооновлення хмільників, догляду за продуктивними хмеленасадженнями, а також придбання та ремонту техніки і обладнання. У світових хмелярських країнах-лідерах розповсюджена контрактна система між хмелевиробниками та пивоварними заводами, що є позитивним регулюючим чинником у питаннях збалансування попиту і пропозиції хмелепродукції.

Такий досвід господарювання доцільно адаптувати в Україні, оскільки потреби пивоварів у хмелепродукції майже у 5 разів перевищують пропозицію вітчизняних хмелевиробників. Недостатній рівень виробництва вітчизняного хмелю зумовлює потребу у імпорті даної продукції, ставка ввізного мита на яку поки ще становить 20%. В умовах інтеграції України у світове економічне середовище перед країною постають певні загрози, пов'язані із зменшенням або скасуванням ввізного мита на хмелепродукцію. Це може негативно позначитись на діяльності вітчизняних хмелевиробників. Одним із основних підходів щодо вирішення цієї проблеми є квотування пивоварних підприємств на безмитну закупівлю імпортної хмелепродукції, за умови, що ці підприємства гарантовано закуплять вітчизняну хмелесировину. Тому важливого значення набуває

виробництво відповідного рівня хмелепродукції, яка б відповідала потребам пивоварів.

У зв'язку з набуттям у 2008 р. Україною статусу членства у Світовій організації торгівлі, державна регуляторна політика має бути адаптована до стандартів та вимог цієї впливової міжнародної організації. В цьому контексті активізація зовнішньоторговельної діяльності України має як ряд переваг, так і недоліків. Позитивними аспектами інтеграції є вільний доступ вітчизняної хмелепродукції до світових сільськогосподарських ринків; обмін новітніми технологіями з виробництва та переробки хмелю; збільшення валютних надходжень. Поряд з позитивними аспектами перед аграрним сектором, у тому числі і перед галуззю хмелярства, постають певні загрози. Вони пов'язані з економічними ризиками: зростанням обсягів імпортованої хмелепродукції на вітчизняний ринок; високою собівартістю вітчизняної хмелепродукції, що знижує її конкурентоспроможність; відсутність вітчизняних сортів хмелю у міжнародних реєстрах, що істотно обмежує експортні можливості національних товаровиробників хмелю.

Враховуючи глобальні процеси у світі, в тому числі і в галузі хмелярства, пріоритетним завданням державної регуляторної політики має стати розробка та впровадження ефективних інструментів захисту національних товаровиробників хмелю як на внутрішньому, так на зовнішньому ринках. Фундаментом подальшого розвитку вітчизняного хмелярства має стати наукове обґрунтування відроджувальних процесів, яке необхідно активно використовувати та впроваджувати у виробництво хмелепродукції. Наукові розробки повинні закласти підвалини щодо формування інноваційно-інвестиційного середовища у хмелярстві. В той же час практичне застосування нововведень повинно мати відповідну фінансову підтримку. Вкладання коштів у інноваційні технології щодо виробництва та переробки хмелепродукції забезпечить необхідний рівень конкурентоспроможності галузі.

При розробці державної регуляторної політики належне місце займають наукові дослідження та розробки у хмелярстві, реалізація яких сприятиме забезпеченню необхідного рівня розвитку галузі. З цією метою Міністерством аграрної політики було прийнято Наказ «Про затвердження Порядку використання бюджетних коштів, передбачених на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства, що спрямовуються на фінансування витрат з проведення науково-технічних досліджень та здійснення розробок у зазначених галузях, а також на фінансування витрат, пов'язаних із зміцненням матеріально-технічної бази галузевих наукових закладів та їх дослідних господарств» від 9 листопада 2007 р. № 792. Для фінансування витрат з проведення науково-технічних досліджень та на зміцнення матеріально-технічної бази галузевих наукових закладів виділяється сума в обсязі 5 % від загальної суми збору [7]. Закріплення такого положення на законодавчому рівні сприятиме активізації

науково-технічних досліджень у галузі хмелярства, які згодом мають трансформуватися у практичну площину діяльності хмелярів.

Основними напрямками науково-технічних досліджень в галузі є розведення новітніх високоякісних сортів хмелю при застосуванні сучасної технології вирощування, новітніх хімічних препаратів для захисту від шкідників, хвороб і бур'янів, а також розроблення новітньої та удосконалення існуючої техніки й обладнання. В умовах сучасного інформаційного середовища особливого значення набуває доступ вітчизняних хмелярів до міжнародної інформаційної мережі. Наявність необхідної науково-практичної інформації з приводу технології виробництва та переробки хмелю сприятиме прийняттю ефективних управлінських рішень та прогнозуванню тенденцій щодо попиту на продукцію хмелярства. У цьому контексті актуальним питанням є формування єдиної національної мережі та дорадчих служб, які в свою чергу інтегруються з міжнародними інформаційно-консультаційними системами з метою надання послуг виробникам хмелепродукції.

Важливого значення набуває врахування екологічних факторів у процесі виробництва хмелепродукції. Одним із напрямів регуляторної політики держави має бути контроль за дотриманням екологічних норм ведення господарської діяльності у хмелярстві (внесення добрив, а також застосування засобів захисту рослин проти шкідників і хвороб). До екологічних норм необхідно віднести застосування таких технологій виробництва та переробки хмелю, які мають обмежений негативний вплив на екосистему хмільників та прилеглих до них територій. Основним завданням у процесі відродження галузі хмелярства є обґрунтування основних шляхів запобігання екологічних проблем (забруднення екосистемами хмільників навколишнього середовища). З цією метою необхідно дотримуватись таких умов: застосовувати добрива лише в збалансованому співвідношенні; використовувати екологічно-безпечні дози добрив; обов'язково додавати мікроелементи, особливо при підвищених дозах азотних добрив; високі дози азотних добрив вносити окремими частками; забезпечувати токсикологічний контроль зібраного урожаю хмелю; дотримуватися розроблених правил техніки безпеки у застосуванні добрив у виробничому процесі.

Державна регуляторна політика має бути націлена на мінімізацію циклічних коливань. Особливої актуальності це питання набуває під час світових економічних криз. Адаптуючи дані поняття до потреб хмелярства, необхідно розробити ряд заходів, які забезпечать як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі стабільний розвиток галузі. Такий підхід зумовить всебічний розвиток та поступальний процес відродження галузі хмелярства. Необхідною умовою проведення ефективної державної регуляторної політики є визначення основних пріоритетів у розрізі конкретних періодів: короткостроковому, середньостроковому та довгостроковому (рис. 1).

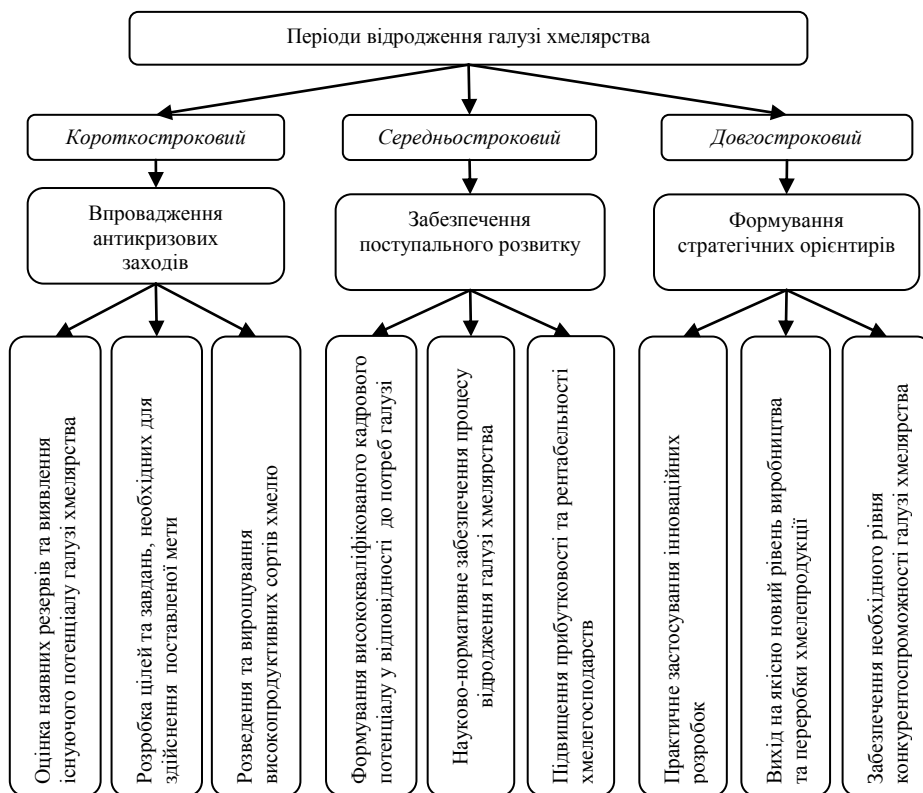

Рис. 1. Формування стратегії відроджувальних процесів у галузі хмелярства
Джерело: власні дослідження.

Завданнями короткострокового періоду (до 1 року) є впровадження антикризових заходів, які передбачають забезпечення стабілізації та закладання основ для поступального розвитку процесу виробництва продукції хмелярства. Основними кроками цього етапу є оцінка наявних резервів та виявлення існуючого потенціалу галузі хмелярства з метою розробки цілей та завдань, необхідних для здійснення процесу відродження галузі хмелярства. Антикризовими заходами є прийняття оптимальних рішень щодо управління процесами розведення та вирощування високопродуктивних сортів хмелю. Завданнями середньострокового періоду (до 5 років) є забезпечення процесу поступального розвитку галузі хмелярства. Основними шляхами на цьому етапі є формування висококваліфікованого кадрового потенціалу у відповідності до вимог галузі, удосконалення науково-нормативного забезпечення даного процесу, що забезпечить зростання прибутковості та рентабельності хмелєгосподарств. Забезпечення поступального розвитку галузі хмелярства

дозволить створити підвалини щодо формування стратегічних орієнтирів розвитку галузі, які полягають у практичному застосуванні інноваційних розробок у технологічних процесах виробництва хмелю. Це зумовить вихід вітчизняної хмелепродукції на якісно новий рівень виробництва, що стане необхідною передумовою забезпечення необхідного рівня конкурентоспроможності галузі хмелярства.

В умовах формування економічного середовища ринкового типу важливо застосовувати демократичні методи регулювання ринку хмелю, які не суперечать соціально-економічним, нормативно-правовим та екологічним принципам виробництва хмелю. Таке регулювання призведе не безпосередньо до управління галуззю, а до управління організаційно-економічними процесами, які відбуваються у хмелярстві. Це сприятиме забезпеченню соціального захисту хмелярів, формуванню стійких економічних процесів та створенню сприятливого конкурентоспроможного середовища у хмелярстві.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Активізація відроджувальних процесів у галузі хмелярства полягає у забезпеченні необхідного рівня розвитку наукових досліджень та підвищенні інвестиційної привабливості вітчизняного хмелярства у напрямку створення інноваційного продукту галузі; забезпеченні конкурентних переваг вітчизняної хмелепродукції як на внутрішньому, так і на світовому ринках; створенні інформаційно-консультаційних центрів з метою надання допомоги хмелевиробникам; підготовці та перепідготовці кадрів у напрямку раціональної організації управління та ведення господарської діяльності хмелегосподарств; підвищенні відповідальності, добросовісності та культури праці виробників хмелю, а також створенні замкнутого циклу виробництва завдяки застосуванню маркетингових інструментів у хмелярстві. Перспективним напрямом подальших досліджень є наукове обґрунтування напрямків інноваційного управління процесом відродження галузі хмелярства.

Література

1. *Андрійчук В.Г.* Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: монографія / *В.Г. Андрійчук*. – Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. – 216 с.
2. *Гайдуцький П.І.* Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території / *П.І. Гайдуцький* // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 43–47.
3. *Зіновчук В.В.* Тенденції розвитку галузі хмелярства у Житомирській області / *В.В. Зіновчук, В.В. Шабликін, Т.М. Ратошнюк* // Вісник ДАУ. – 2005. – № 2. – С. 243–252.

4. *Малиновський А.С.* Системне відродження сільських територій у регіоні радіаційного забруднення: монографія / *А.С. Малиновський*. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 604 с.
5. *Павленко Ю.* Державна підтримка галузі хмелярства сприяє стабілізації і нарощуванню обсягів хмелепродукції [Електронний ресурс] / *Ю. Павленко*. – Режим доступу: <http://www.zhitomir-region.gov.ua/index.php?mode=news&id=2299>.
6. Про затвердження Порядку використання бюджетних коштів, передбачених на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства, що спрямовуються на фінансування витрат з проведення науково-технічних досліджень та здійснення розробок у зазначених галузях, а також на фінансування витрат, пов'язаних із зміцненням матеріально-технічної бази галузевих наукових закладів та їх дослідних господарств: наказ Мінагрополітики України від 9 листоп. 2007 р. № 792 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gdo.kiev.ua/zmist/2007/zmist.php?86>.
7. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення виконавців програми розвитку хмелярства, що фінансується з державного бюджету: наказ Мінагрополітики України від 30 червня 2004 р. № 238 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>.
8. Про затвердження Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: постанова КМУ від 15 липня 2005 р. № 587 // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 142.
9. Про затвердження Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: постанова КМУ від 29 червня 1999 р. № 1170 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 26. – С. 75.
10. Про збір на розвиток виноградарства і хмелярства: закон України від 5 березня 2009 р. № 1067-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kontrakty.com.ua/show/ukr/article/37/15>.
11. Про збір та розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: закон України від 9 квітня 1999 р. № 587-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. – № 20–21. – С. 191.
12. Про порядок справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства у вигляді 1 % відрахувань від реалізації алкогольних напоїв та пива: наказ Мінагрополітики та Міністерства фінансів від 21 травня 2004 р. № 178/346 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>.
13. *Савченко Ю.І.* Використання коштів державної підтримки галузі хмелярства / *Ю.І. Савченко, Т.Ю. Приймачук, А.В. Проценко* // Вісн. аграр. науки. – 2008. – № 1. – С. 72–76.
14. *Сахацький М.П.* Проблеми відродження сільського господарства: монографія / *М.П. Сахацький*. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 304 с.

15. Скидан О.В. Законодавче регулювання розвитку галузі хмелярства в Україні / О.В. Скидан, Н.М. Феценко // Формування стратегії розвитку регіонального АПК: матеріали 3-ої міжфакультетської наук.-практ. конф. молодих вчених, 31 травня 2007 р. – Житомир: Вид-во ДВНЗ «Держ. агрокол. ун-т», 2007. – С. 81–85.
16. Тулуш Л.Д. Державна фінансова підтримка розвитку садівництва, виноградарства та хмелярства / Л.Д. Тулуш // Економіка АПК. – 2005. – № 1. – С. 58–65.
17. Юрчишин В.В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох / В.В. Юрчишин. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. – 366 с.